

БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ ПРЕЗ ВТОРИЯ ПЕРИОД НА ОТЕЧЕСТВЕНАТА ВОЙНА*

Георги М. Григоров

Когато четях и проучвах най-подробно архивните материали, документи, спомени, статии и книги, които разказват за участието и дейността на българските писатели в Отечествена война и възстановяват живописната и богата със събития, факти и епизоди картина от това време, не можех да не почувствавам особения колорит на епохата, нравствената ѝ извисеност, готовността на тези доблестни и смели културни дейци да дадат всичко, на което са способни, за победата. Не можех да не се живеея в епиката и героиката на тези дни и нощи, прекарани под обстрела на вражеските оръдия и картечници, сред загубените от непосилното напрежение бойци и командири от Българската народна армия, сред окопите, бойните линии и землянките, сред непрекъснатото обсипване от неприятелския огън бойни позиции. И не можех да не се изпълня с възхищение и благодарност пред един прост и човечен подвиг, пред един естествен и все пак необичаен героизъм, пред едно не всеки ден срещано културно труженичество и подвижничество на най-горещите места на фронтите в Югославия и Унгария, та чак до Австрийските Алпи... Струва ми се, че поне отчасти можах да вникна в трудния живот на бойците, защото по това време и аз бях в редовете на народната армия — на прикриващия фронт на южната ни граница като редник от IV дивизионен артилерийски полк, към който по-късно се вля и I гвардейски полк, и знам какъв духовен и политически кипнеж имаше тогава не само извън казармените помещения, но и вътре в тях, във войсковите поделения на току-що сформираната народна армия... И действително трудно е да се оцени колко голям и важен е приносът на писателите в това преломно и неспокойно време, защото те едва що бяха се отърсили от една мрачна и потискаща творческия им дух и творческите им сили атмосфера, едва що бяха излезли на светлина, простор и свобода от тежкото минало на фашизма и реакцията, едва що бяха вдъхнали спокойно и с пълни гърди въздуха на свободата и новия живот, който ги изпълваше с неподозирани творчески сили...

А вторият период на Отечествена война (декември 1944 г. — май 1945 г.) е изпълнен с толкова прояви, с толкова събития и културни начинания, извършвани от нашите писатели, журналисти и дописници, артисти и художници, режисьори и фотооператори, че да се обхванат и предадат поне главните насоки на тази дейност е наистина трудно постижима и трудно изпълнима задача (разбира се, аз ще се занимавам само с дейността на творците на художественото слово). И тук ще се обърна към непубликуваните спомени на Ламар, озаглавени „Слово с оръжие“ и разказващи за войната в Унгария. В краткото си предисловие към тях той споделя: „Войната не може да се опише. Тя е съставена от толкова много напрежения и подвизи, че нейният цялостен образ принадлежи на историците. Тия малки спомени и разкази са из кухнята на войната. Те не са героични, а анекдотични. Те са сол в мерудията. Но аз мисля, че и те ще останат като белег от ония големи събития, в които бяха впрегнати милиони люде да освободят света от поробители, втурнати във величието на Октомврийската революция. Но революцията победи!“

* Откъс от документално изследване за дейността и участието на българските писатели в Отечествена война — 1944—1945 г.

Ето че и Ламар, този майстор на словото и образа, казва: „Войната не може да се опише. А за войната са писали толкова велики световни писатели, писали са хубави творби и наши автори. Не е тук мястото да припомним имена и творби. Но мисълта ми е, че да се улови живият дъх на войната, на военната обстановка и атмосфера, на живота в окопите не е лека работа. Разбира се, моята задача е друга — да се опра на архиви и документи, на спомени и разкази на очевидци и участници във войната и да разкажа за една културна дейност, необичайна и несекидневна и затова неповторима, за един голям културно-обществен и нравствено-човешки подвиг в първите месеци на свободата, когато се воюваше срещу довчерашия „съюзник“, а сега заклет враг, за нейното утвърждаване и запазване . . . Когато се воюваше за нашето бъдеще . . .

И така започвам документалния си разказ за дейността на българските писатели през втория период на Отечествена война, за техните усилия и премеждия, за трудния им и незабравим поход по пътищата на тази справедлива и народна война . . .

КУЛТУРНИЯТ ОТДЕЛ ПРИ ШАБА НА ПЪРВА БЪЛГАРСКА АРМИЯ

В културната епопея, която създадоха българските писатели на фронта в Югославия и Унгария, една от най-светлите страници е дейността на културния отдел при шаба на Първа българска армия (наричан отначало пропагандна рота) с командир поета Ламар. Този отдел е отлавявал цялата културна дейност сред бойците и е бил под прякото наблюдение и ръководство на пом.-командира на Първа българска армия генерал-майор Щерю Атанасов, любимец и незабравим ръководител и другар на войниците и командирите.

През втория период на Отечествена война беше отчетено недостатъчното и неорганизирано участие на писателите на фронта през първия период (септември—ноември 1944г.) и затова „много от слабостите и недостатъците в използването на творческата интелигенция бяха отстранени. Писатели и поети по решение на БРП (к) засаха своето място във войнишките окопи и поставиха началото на едно неповторимо военно-патриотично творчество.“¹

Така се ражда идеята за създаване на пропагандната рота, която постепенно се разраства и разширява своята дейност като културен отдел при шаба на Първа българска армия, за да изпълни достойно своята важна патриотична и всепародна задача. Нека най-напред видим как е започнала тя съществуването си, какъв е бил съставът ѝ и какви са първите ѝ бойни и културни прояви . . .

Пропагандната рота е формирана по инициатива на отдела (дирекцията) за културна дейност при Военното министерство, за да бъде изпратена на фронта като пръв помощник преди всичко на помощник-командирския институт при армията, като негов незаменим орган и съветник в политико-идеологическата, разяснителната и културно-просветната работа на фронта. И с тази отговорна, трудна и сложна задача тя се справи блестящо, за да остане славното ѝ дело записано в страниците на нашата близка военна и политическа история като културен подвиг . . .

Ето как е формирана и започва дейността си пропагандната рота (данни за нейното съществуване има още от първия период на войната). Ще се позова на разказа на писателя Крум Кюлявков пред Димитър Гилин, бивш инструктор към пом.-командира на армията Щерю Атанасов и автор на интересната книга със спомени „На война“ (ДВИ, 1962, с. 213—215):

„Бях по онова време секретар на партийната организация при Съюза на българските писатели. На едно събрание поставих въпроса: Другари, постъпило е писмо от Министерството на войната. Молят ни да изпратим неколцина писатели на фронта. Кой желае доброволно да изпълни такъв патриотичен дълг? . . .

Настъпи мълчание. Започнах да се безпокоя: „Ами ако никой не пожелае?! Ако станем за смях?“

В това време се надигна поетът Ламар, назначен вече за командир на пропагандната рота. Неговото изказване в същност бе позив към присъстващите. Той ги увещаваше, че там, на фронта, ще видят интересни събития:

¹ Помощник-командирите в Отечествена война. С., 1975, с.117.

— Това знам от личен опит. Участвувал съм в Първата световна война... — каза той.

Като завърши словото си, Ламар изгледа още веднъж присъстващите и се обърна към белетриста Иван Маринов:

— Иване, ти какъв чин имаш в армията?

— Санитарен фелдфебел — отвърна Иван Маринов.

— Хайде, тръгваме двамата да воюваме!

Иван Маринов стана и махна с ръка:

— То се разбра, че старият санитарен фелдфебел ще трябва да даде пример. Макар и да не съм добре със здравето, съгласен съм да замина за фронта.

После изяви желание и поетът Младен Исаев. Станаха още двама-трима. Бентът се отприщи, но много вода не потече. Неколцина правеха уговорка: нужно било да помислят, да се посъветват с близките си и едва тогава щели да бъдат в състояние да съобщят за окончателното си решение. На другия ден Ламар, Иван Маринов, Младен Исаев и още двама-трима от доброволците се явяват при Трайчо Доброславски, началник на отдела за културна дейност във Военното министерство. Той ги посреща радостен:

— Значи, това са първите писатели-доброволци!

— Може и други да се явят, но исканото число едва ли ще се попълни — отвърщат доброволците.

— Тогава ще мобилизираме! — отсече Доброславски.

Сядат и заедно съставят списък на културните дейци от различни сектори — писатели, художници, артисти, журналисти, — които трябва да заминат за фронта...

... В групата на писателите за фронта бяха включени: Ламар — общ ръководител на цялата културна група от писатели, художници, артисти и журналисти; Младен Исаев — ръководител на групата писатели, Иван Маринов, главен редактор на вестник „Фронтовак“, Павел Вежинов, Ангел Тодоров, Валери Петров, Иван Бурин, Челкаш (Димитър Чавдаров), Петър Славински, Спас Йончев (М. Брезов), Радой Ралин, Станислав Лилянов и др. В групата на военните дописници беше включен Атанас Душков. През тази група минаха и проявили се по-късно писатели Христо Гаев и Михаил Лъкатник.“

От разказа на Крум Кюлявков се вижда, че Ламар още преди това събрание в Съюза на писателите е бил назначен вече за командир на пропагандната рота. Нека сега се върнем малко по-назад и видим кога и как е станало това назначение. Самият Ламар дава следните обяснения:²

„На входа на Военното министерство ме посрещна един познат журналист в шинел, размахаше се пред часовите и ме въведе в северното крило по етажите. Там заварих много полковници: Георги Караславов, Димитър Коцев-Челкаш, Здравко Сребров, Йордан Веселинов и други, които ме посрещнаха с уважение, че бях фронтовак, поохвелях от слънцето и истински офицер, а не нестроевик! ...“³

Поех командването на пропагандната рота към министерството. Титулярят ѝ Трайчо Доброславски заедно с няколко журналисти и партизани при обиколка на фронта беше пленен от германците. Само Денчо Знеполски като по-опитен партизанин бе успял да избяга. Там падна убит журналистът Владимир Попнайденов. След време, при настъпление на нашите части, тия пленници, току изправени пред разстрел, бяха освободени. По тоя начин започна и моето участие в последната световна война.

След приключването на първата фаза в Югославия (предимно в Сърбия) състави се над стотинхилядна Първа българска армия, която под командването на генерал Владимир Стойчев трябваше да продължи преследването на противника към Европа. Армията биде придадена към Трети украински фронт на маршал Феодор Иванович Толбухин. За фронта трябваше да се отправят едно пропагандно поделение. Трайчо Доброславски беше поел наново службата си и той започна да устройва това поделение. За негов командир назначиха мене. Назовахме го *Пропагандна рота*.“

² В спомените му „Слово с оръжие“.

³ Ламар е имал чин поручик от артилерията (б. а.).

Поручик Лалю Маринов: — Ламар, ръководител на пропагандната рота, преди излизането му в София, за да преме новата си отговорна работа, е бил мобилизиран. Любопитно е да научим как той е бил призван в столицата:⁴

„На гарата настъпи тишина. И в тая тишина радиото се закашля, поочисти се и дочуваме поручик Лалю Маринов, Ламар, където и да се намира, да се яви незабавно във Военното министерство! Това се повтори три пъти. Телефонистът от централата се показва през прозореца и се усмихна:

— Май че вас викат. Как я разбирате?

— Че съм аз, това е вярно, но кой се е сетил за мене?

— Жалко, че се разделяме... добре разпореждахме, но...

— Все ще се видим, Станое, ако не хвърлим пѐтала по окопите!

— На добър път, господин поручик!“

Преди заминаването на членовете на пропагандната рота за Унгария е бил проведен от Военноосведомителната служба при Дирекцията за културна дейност сред войската петдневен (от 15 до 21 декември 1944 г.)⁵ теоретичен курс за военни кореспонденти, журналисти, писатели и фотодописници за работата им на фронта. Лектори на курса са били Трайчо Доброславски, Ламби Данаилов, Ангел Шишков, Георги Боршков, Славчо Васев, Стоян Нейков, Здравко Сребров, Ламар, Георги Енев, капитан Никола Митев, Георги Караславов, Петър Славински, Теню Стоянов, Димитър Коцев и Рашо Шоселов.

Виждаме, че писателите, макар и повечето от тях да са били без пагони, не са изпратени на фронта без необходимата, поне минимална, политическа, журналистическа и военна подготовка. А останалото те съяха да го научат на самите бойни линии и позиции...

В книгата на полковник Рангел Златков „Страниците оживяват“ (ДВИ, 1974, с.117) са приведени данни, взети от архивните фондове, от които може да се види с какъв състав, с какви коли и други материали е разполагала пропагандната рота:

„При провеждането на политиковъзпитателната работа помощник-командирите използват пропагандната рота от около 225 души, волеа от капитан Георги Стаматов и поручик Лалю Маринов — Ламар, в която бяха включени: две филмови репортажни коли — 6 души, радиорепортажна група — 12 души, три театрални групи — 103 души, две подвижни кина — 8 души, военни дописници и фотодописници — 40 души. Много от дописниците днес са популярни творци със значителна литературна продукция зад гърба си. Ротата разполагала с 5 леки коли, 4 автобуса, 1 радиорепортажна кола, 2 подвижни кина, 3 камиона с ремаркета. Всички били зачислени към щаба на Първа армия от 1.1.1945 г. и предоставени в разпореждане на командването до края на войната.“

В един списък на чиновете на пропагандната рота към щаба на Първа българска армия⁶ са посочени Младен Исаев, Петър Славински, Ст. Рашенов (Ст. Лилянов), Александър Гиргинов, Стоян Ц. Даскалов, Димитър Коцев (Челкаш), Иван Трифонов (Бурин) и Димитър Ст. Димитров (Радой Ралин).

Явно е, че списъкът или е непълен, или е неокончателен, защото в книгата на Димитър Гилян (чрез разказа на Крум Кюляков) са посочени повече писатели, а и ние по-нататък (при проследяване на тяхната дейност на фронта) ще се срещнем и с други имена, непосочени в този списък, запазен в архивите на пропагандната рота...

Макар че ние ще се интересуваме само от писателите, не е излишно да надникнем и в един план за цялостната дейност на пропагандната рота, съставен с пристигането ѝ на фронта и включващ инициативи, предвидени да бъдат осъществени до 20.1. 1945 г.⁷ Между другите културни дейности важно място е отделено и за писателите:

„Една театрална група и едно подвижно кино да дават всеки ден представления (театралната група — едно, а киното — по две) в Замбор; една театрална група всекидневно да дава представления (по две) в Бездан; една театрална група и едно подвижно кино да дават представ-

⁴ „Слово с оръжие“.

⁵ Централен военен архив, Велико Търново, ф.3, оп.III, а. е. 50, л.36.

⁶ ЦВА, В. Т., ф.49, оп.II, а. е. 131, л.33.

⁷ Цитирано и в посочената книга на полк. Р. Златков, с.117 и 118.

ления в Мохач. *Филмови репортажи*: при преминаването на Дунав, при Илок — Бяла паланка и при Петроварадин — Нови Сад; на Дунав — при Бездан, Мохач и Байя. *Художници*: 2 художници да рисуват преминаването на Дунав при Илок и Бяла паланка, 2 при Петроварадин — Нови Сад, 2 при Бездан и 2 при Байя и Мохач. *Военни дописници и фотодописници*: по 2 дописници и фотодописници на всяка дивизия, а останалите на разположение на щаба на армията за отделни случаи (да посетят преминаването на Дунав на четирите места). *Писатели*: по 1 във всяка дивизия, където заедно с театралните и киногорупите да уреждат литературни четения, а останалите по разпределение на щаба на армията, като посетят преминаването на Дунав на четирите места. *Радиорепортажна група*: по 1 във всяка дивизия, останалите — на разположение на щаба на армията.“

Но нека не изпреварваме събитията, а да започнем от самото начало на дейността на пропагандната рота — от нейното тръгване от столицата, а след това да последим пътуването ѝ до фронта . . .

* * *

За високия дух и повишеното настроение, които са съществували у писателите преди заминаването им на фронта, свидетелствува писателят Павел Вежинов:⁸

„Всички ние бяхме увлечени от тогавашния устрем и ентузиазъм и лозунгът „Всичко за фронта“ стана основен и за дейците на културата и литературата. Ние се събирахме в Министерството на войната, посещавахме казарми в София и неведнъж отивахме по за няколко дни и на фронтната линия (става дума за първия период на войната — б. м.). По-късно една голяма група от писатели заминахме с Първа българска армия. Спомням си много добре за стоицизма на нашите писатели-комунисти. Мнозина от тях бяха преминали през огъня на антифашистката борба. Така че, когато започна хитлеристкото контрастъпление, писатели и поети стояха неотстъпно на своя пост.“

И ето с такъв устрем и ентузиазъм, с такава готовност час по-скоро да застанат на своя боеви културен пост сред воините от народната армия, с такова желание и мисъл за набиране на живи впечатления от фронтните делници и за претворяването им в художествени творби нашите писатели тръгнаха по пътищата на Югославия и Унгария — пътища, осяени с бомби и мини, разровени от снаряди и танкове. Тръгнаха през градове — опустели и разрушени, през переправы и препятствия, през изоставени домове, градини и ниви . . . Тръгнаха по пътищата на разрухата и унищожението, на смъртта и победата . . . И знаеха, че в края на краищата — през мъки и страдания — победата ще бъде тяхна, защото делото им беше право . . .

Ето каква картина на заминаването и пътуването на пропагандната рота за фронта рисува Ламар (в „Слово с оръжие“) със свойствената му колоритност, живописност на словото и хумор:

„Преди да тръгнем от София, аз изнесох пред състава на моята команда лекция за войната и човека. Казах им, че който тръгне на война, трябва да гледа събитията не само отпред, но и отзад. Това твърде много им хареса, но те не го запомниха . . .

. . . Моята бойна част — пропагандната рота — се събра до Военното министерство и Народния театър. Момичетата от трите театъра бяха облечени с клинове, препасали пистолети от различни видове. Стотина мъже и деца бяха дошли да изпратят своите близки. Много от жените бяха просълзени. Подреждането вървеше бавно и денят преваля. Най-после водачът на колоната, капитан С. (артистът Георги Стаматов — б. м.), комуто поверих тая задача, вдигна ръка, изрече някаква команда и дългата върволица от камioni, автобуси и леки коли потегли на запад. В моята кола — спортен Шаер 220 — се настаняхме: аз, художникът Георги Попов и Младен Исаев. Другият художник, също офицер, Александър Петров (Сашо), служеше за връзка между мене и капитана. Да не се забравя, че мойт чин е поручик, още от Фердинандово време, а капитанът ми беше подчинен. Несъответствие на революцията! . . .

⁸ Спомени. Народна армия, 1972 (цитирани и в кн. Помощник-командирите в Отечествена в йона. С., 1975, с.117).

... Замръкнахме още към Драгоман. Някъде на граничната линия със Сърбия колоната спря. Моята кола вървеше най-подире да не би да се случи някаква нередност в движението. Повечето мълчахме, защото нощното пътуване в такива случаи е тягостно и опасно ...

... Слязохме от колата и в снежната виелица гледаме всички се трупат пред колите си, дава се някаква заповед и слушам, капитанът говори:

— Другари бойци и артисти! Ние сме вече на вража земя! Трябва да бъдем внимателни. Войната изисква от всеки да бъде ...

... Пътуването продължи бавно. Някъде пред Ниш аз преварих колоната и я възприх. Казвам на капитана да внимава, да бърза. Аз заминах напред да уредя ношуването. Градът, замрял в своята разруха и бедност, ни посрещна след дълги лутания само с една отворена кръчма. Като влязох вътре, един пиян войник, въоръжен, ми изтегли пистолета си. След дълги обяснения можа да разбере какви сме, какво искаме и ни отпрати към гарата. Тъмнина! Но нали човек трябва да решава! Огледахме едно помещение и се върнахме да посрещнем колоната.

Моята художествена и вдъхновена команда за първи път се срещна с войната: от автомобилите седалки — на мръсно сено! А може би имаше и въшки, защото отгук бяха преминали много родове войски. Нямаше време за бавене. Трябва да се спи, че утре пътят е дълъг. С фернерчета и свещи, мълчаливо всеки пипа къде да се прислони ... Ние с Джон (художникът Георги Попов — б. м.) седнахме на един нар и след малко, прегърнати, заспахме. Сутринта разказвах, че много съм хъркал. След нощесната виелица денят се изясни и студеното слънце се показва червено. Всички бяха махмурени, с подути очи. Едни си отърсваха звездела от клиновете, други си плискаха лицата на чучура. Все пак беше тъжно, въпреки ясния ден ...

Както се вижда от простия и естествен разказ на Ламар, това „знаменито“ пътуване на културните дейци към фронта и унгарската пуста сигурно е оставило дълбоки следи не само у него — командира на тази пълета и въодушевена колона, но и у всички участници в нея. А това пътуване наистина е било интересно и запомнящо се не само с трудностите, снежните виелици и въшките, а и с някои малко весели и същевременно неприятни случки ... Ето една от тях (цитирам по непубликуваните спомени на Ламар):

“... На един дълъг завой преди градчето А. колоната спря. Тогава, на завоя, аз пребрових, че ние сме повече от двадесет тежки и леки коли. Та това е цяла армия! Джон се ядосваше, аз аз го успокоявах:

— Чакай! Може да видим и нещо занимателно!

Под бясъка на слънчевия ден всички бяха наредени пред колите и се виждаше, че капитанът командува нещо. Джон пожела да отидем напред, но аз го възприх. Само чувахме:

— Шмайзерите! Бомбата!

И внезапно срещу заснежения рид застанаха десетина с шмайзери и започнаха да стрелят.

Командуваше ги Дако Даковски. Аз побеснях. Докато взема някакво решение, гледам от пътя надолу слиза с бавни крачки поручик Арманд, залегна и хвърли бомба. Тя вдигна черна кал и скъса телефонните жици. Преди да тръгна напред, гледам капитанът идва срещу мене с карабина в ръка, доближава и казва:

— Ламар, от тая сволоч нищо не става! Аз предлагам да им съберем оръжието, да го ни подарим на един от камионите, а като ни срещне противникът, да се предадем, а аз ще се самоубия!

Тогава Джон му рече:

— А не може ли да се почне отзад напред!

В нашата кола настана смях. Капитанът се върна и навярно каза, че всички сме идиоти.

— Никога не съм допуснал — казвам аз на Джон и на Младен, — че такова пагубно влиание може да окаже театърът върху човешката душа!

Продължихме — ...

За същия случай — за това малко комично недоразумение и „съперничество“ в командването на колоната между поручик Лалю Маринов и капитан Георги Стаматов — е разказал Ламар и на Димитър Гилин, който го предава в книгата си „На война“ (1962, с.215). Двамата големи покойници — поетът и народният артист — явно са били завладени от военната „психоза“ на времето и са искали да покажат опитността си като истински офицери-строеваци, а не безп-

гонни (каквито са били повечето от другите пътуващи) доброволци-културни дейци . . . Спомням си, че същия случай разказа и поетът Младен Исаев при разговора, който водих с него Ламар и Ангел Тодоров пред микрофона на Радио София при едно литературно предаване . . . ⁹

Друг любипитен случай е станал в Белград, при който пак главен герой е бил обичаният и уважаван от всички Ламар, този път в ролята на „генерал“ по неволя. В спомените му, които аз вече неколkokратно цитирах и към които пак ще се връщам, защото те са автентичен документ за времето и за дейността на пропагандната рота, той сам описва този случай. Но аз ще използвам това, което разказва по този повод Младен Исаев, ¹⁰ защото той е страничен наблюдател и естествено е по-обективен (Младен Исаев разказа за това и в радиопредаването, излъчено на 26.II. 1971 г. по програма „Орфей“, по-късно повторено):

„Много спомени имам с моя приятел Ламар, но ще ви разкажа само една случка. Ние с него често се качвахме на нашия раздрънкан „Щаер“ и обикаляхме фронта. Тогава поручик Ламар, облечен в хубава офицерска униформа, едва четиридесет и шест годишен, с прошарени коси и внушителен външен вид, навсякъде бе посрещан почти като генерал. Веднъж ние с Ламар и още неколцина български писатели вечеряхме в един от централните ресторанти на Белград. Край съседна маса вечеряха съветски офицери. По едно време чуваме ги, че казват тихо: „Болгарский генерал!“ Отдават чест, искат разрешение от нашия „генерал“ и сядат при нас. Един от съветските офицери, седнал до Ламар, проявява особено голямо внимание към „господин генерала от братската българска армия“. Няколко пъти Ламар се опитва да му каже, че не е генерал, но съветският офицер не чува и продължава да вдига чашата за негово здраве. Очевидно, военен с такава внушителна осанка като Ламаровата не можеше да бъде по-долу от генерал . . .“

Младен Исаев ¹¹ също описва това „трудно, войнишко пътуване по заледените пътища на Югославия и Унгария“, „полетата, покрити с дебели снегове“, „ятата от грачещи врани“, „тежките ледове, сковали бреговете на Дунав, през който трябваше два пъти да преминем“. За да стигне този „културен ешелон от автобуси и камиони“ (както го нарича Исаев) до крайната цел на пътуването — унгарското градче Сигетвар, където е бил установен штабът на Първа българска армия, е трябвало да мине през много изпитания и трудности, през Ниш, Смедерево, Белград, Петроварадин, Нови Сад, Сомбор, Батина, Печ . . .

На една преправа на Дунав Ламар (както обяснява той, тази преправа е била не по мост, а „парова“ — с параходи) наблюдава един съветски войник — Ванка, който дежури на палубата по време на преминаването на колоната на другия бряг на реката. За този Ванка, „с ватенка, усмихнат и закачлив“ (както го описва в спомените си) няколко дни по-късно Ламар написва следното стихотворение:

Твоите шити гащи, Ванка, и ватирани,
и усмивката ти с нас като говориш,
пушката ти на гърба е цяла лира —
всичко е като земята ти просторно.

Ти дошъл си от Байкала и спокойно
с едри крачки преминаваш по Европа,
винаги засмян, и казваш, че достойно
може всеки някъде очи да склопи.

Ти си станал мъдър и разказваш случки
за живота и за братство на народите, —
как ще падне от куршума кучето,
що залая по света да го зароби.

Ето, днес пътуват твоите другари
всے на запад с песни и гърди разтворени,

⁹ Вж. и Младен Исаев. Незабравимото. С., 1976, с. 456.

¹⁰ Вж. сп. Съвременник, кн.2, 1974: Ламар за себе си, с.309, и в кн. на М.л. Исаев, Незабравимото, с. 457.

¹¹ Вж. моята книга Човекът и родината. С., 1968, с.47.

своите радости сред боя разтоварят
и за боя те с една любов говорят.

Утре ти ще ни оставиш, но с години
ний ще помним твоята усмивка алена,
ний ще помним твоя шит костюм маслинов —
песента ти широка на Байкала.

Това стихотворение е публикувано във в. „Фронтвак“ (бр. 26 от 17.II.1945) и във в. „Народна войска“ (бр. 144 от 2.III.1945). Ето как преките впечатления от срещите с хора и събития по време на пътуването към Унгария вече започват да преминават в творби, носещи дъха на времето и несъвършенствата на бързото откликване, но изпълнени с топлина и искреност, с неподправена братска обич и възхищение от мълчаливия подвиг на незнайния Ванка...

Но не само за съветските бойци — нашите поети (не само на фронта, но и в родината) пишат стихотворения и за българския воин, който отива на бойното поле, където може да остави и костите си. В своето стихотворение „Писмо до фронта“ (Народна войска, бр.64, 25.XI.1944) Мария Грубешлиева изплаква мъката на българските майки, изпратили синовете си да бранят родината от врага:

Ти замина със полка засмян на война
(беше малко шинела ти тесен!).
Чух те как заприглася на бойната песен,
в миг забравил и дом, и жена.
Здраво крачеше — бодър, възторжен, но блед
(бил си после във челна редица).
В село писаха вече мнозина войници,
а от тебе до днеска — ни ред.
Аз понявга поплаквам, но сепвам се в миг
(нали все пак съм слаба жена).
Как да плача, щом знам, че ти си войник
на свободна и силна страна.
Ако паднеш прострелян във първия бой...
(не, не вярвай, безумно сърце!).
Знам, че ти ще се върнеш с просияло лице —
победител и чуден герой.

Широка известност придобива и стихотворението на нашата голяма поетеса Елисавета Багряна, озаглавено „До моя син на фронта“, което е един от върховете на нашата поезия и в нейното творчество...

* * *

След това малко „лирично“ отклонение нека пак се върнем по дирите на нашия „културен ешелон“. А той има да се справя с много препятствия по пътя си, с не една преправа, ще се среща с не един Ванка... Но да чуем пак разказа на командира на ешелона Ламар,¹² за да видим как, при какви условия са стигнали нашите културни дейци до крайната си цел — Сигетвар:
„Когато немците минирали моста на Сава, между Белград и Земун, един учител гледал спокойно и когато се оттеглили, той пристъпил и отрязал кабела. Мостът остава. Така се е запазила единствената връзка и стъпало към Европа. По тоя мост минават воините на Балкана, понесли под шинелите си идеята за братство между славяните. Те се удивляват на голямата вода и дългата равнина. Нататък започват скучните села на тая степ с еднообразни къщи, наредени от двете страни на шосетата като калпи сапун. Навярно тук хората вечер събирват и влизат в чужди къщи.

¹² ЦВА, В. Т., ф.з, оп.III, а. е.22, л.10 и 11.

Източно от Белград чак до Смедерево са се водили упорити боеве, където са унищожени две пълни немски дивизии. Пътищата са задръстени с опожарени моторни коли, оръдия, танкове, обози. Боят е траял две седмици, в голямата си част изнесен от югославските партизани.

На калето на Белград, в самия ъгъл на Дунава и Сава, също са се водили ръкопашни боеве. Тия крайбрежни крепости, сътворявани някога срещу нашественици от север, говорят за много войни и размирия. Крепостта на Петроварадин е най-голяма, с големи постройки, вътрешни казарми, изкопи, складове и бойници. Оттатък Дунава е Нови Сад и равнината става по-безкрайна. Бойното другарство между славянските народи кипи в разнообразна пълнота. Бумтят моторните сърца на влекачите и оръдията клатят заканително глава. На всяка будка е написано: „Смърт на фашизма!“ А по стените на запустелите села личат знаците на разквартируването; написано с кал: „Шумидуба сдес!“

Странно е одеянето на Червената армия. По-сиво от земята и по-топло от лятото. Лавина, която тече по равно, безмълвна и тиха. Когато наблюдаваш тия спокойни бойци, струва ти се, че те ще преминат Атлантика и ще дебаркират на Сахалин. Делото, което те вършат, е отпечатано върху лицето на всеки боец.

— Ние — говорят те — освобождаваме човечеството. Скоро ще се завърнем и ще работим в нашата просторна земя и ще възстановим всичко, което немците разориха.

През тия запустели села, напълнени до гуша с войници, войната е преминала твърде жестоко. Добитъкът е спал на паркет, а гардеробите са събличили своята политура в червените отвори на печките. Христос е разпънат по всички площи от дърво, камък и бетон. Ревюта на божества, боядисани с ярки бои, красят стогодишните площи, за да успокояват духа на един народ, върху когото едрите земевладелци бяха положили жестокия печат на роба.

Върху наклонени стрелки по пътищата думата „переправа“ съгъства ешелоните и по много километри движението спира. Водачите на колите са спокойни. Част от бойците слизат и се залавят за шегите. Някой, комуто нещо е дотегнало, започва да се сборичква. Така е на всички „переправи“. Последната, която ние минахме, беше най-живописна и най-разнообразна. Една моторна лодка, завързана за две ладии, върху които е направен дъсчен понтон, превозва четири пълни камиона на срещния бряг. Малко по-нагоре реве със сигнална тръба наш войник: „Каруцарите долу! Водете конете по двама! Моторните коли празни! Внимание! Движението да не се задръжа!“

Руската дума „переправа“ значи „преминаване“ (прехвърляне с нещо). Тук понтонният мост е опънат като конец върху Дунава. Тръгваш между хора и каруци и много странно е: ти никога не си пътувал по такъв път. Леко се люлее; водата е тиха и много бистра. Едри парчета лед минават. Чувството ти на смелост малко се понижава. Върху железни закотвени лодки е монтиран дървеният път на „переправата“. Отначало дъските са съвършено нови. Във всяка лодка стои войник. По-нататък лодките се разредяват и уголемяват. Подът на пътя овехтява. Веднага съзираш друго: дотук, до средата на Дунава, понтоните са наши, другата половина — на братята руси. И те стоят в лодките, но се чувствуват у дома си: набрали дърва, донесли дъски, в разни сачове и легени кладат огън и се греят. Нашите стоят на своя пост, но без огън. Още е нов понтонът. А нашият, разказват симпатичните Ванки, беше на Свищов, после Никопол, Лом, Видин, и там, и тук. Наш держит 16 тона, ваш — 4... И трогва се човек сред тая дружност на народите: „Вчера ледовете скъсаха руския, завчера нашия.“ И, случва се, ешелоните чакат по цял ден, докато бойците срещу водните стихии успеят да свържат наново моста. Тогава върху Дунава еква радост. Стъстените ешелони се придвижват. Ония, които се сборичкаха, сега се прегръщат; засирават военна музика, запишават клаксоните и двата съседа: българският войник и руският, върху бистрите води на Дунава самодоволно се поглеждат и всеки знае в коя лодка има скътаното жълто вино за през нощта и къде тая нощ ще се отпразнува сближението между славяните. Но тук бойците не спят. Те дебнат големите ледни блани и за да не прекъснат въжетата и да не отнесат моста, хвърлят ръчни бомби и взривове.“

Предадох целия жив, изпъстрен с ярки фронтови картини и обагрен с лек и непринуден хумор, репортаж на Ламар, защото мисля, че той дава ясна и пълна представа за пътя на ешелона, изпълнен с премеждия, за укрепващото в тези премеждия славянско братство, за дружбата между два народа, отправени към една и съща цел — победата над фашизма...

И така пропагандната рота, командувана от Ламар, пристига в унгарското градче Сигетвар. Кolkото и да е било трудно пътуването дотук, всички разбират, че именно отсега нататък започва най-важното, главното, за което са тръгнали по заснежените и заледени пътища на войната, мъката и разрушението...

„В това малко градче на Южна Унгария аз трябваше да се добера; там беше установен щабът на Първа българска армия. Не аз, а цялата моя рота с десет писатели, с петнадесет журналисти, с девет художници, с десетина фотографии, три театъра, една радиокоча за киносьемане, две кинопередвижки и един камцион с печатарска машина и с ремарке за хартията и словослагателите“ (Ламар — из „Слово с оръжие“).

Пропагандната рота е пристигнала на предназначението си с малко закъснение (за което Ламар е бил мъмрен от инструктора при генерал Щерю Атанасов — подполковник Димитър Гилин), но затова пък без никакво баене и отлагане е влязла в своята роля. Това е било към средата на месец януари 1945 г. И първата работа, с която писателите и журналистите е трябвало да се захванат, е издаването на вестник „Фронтovac“ (кръстен така от генерал Щерю Атанасов, който е преименувал и пропагандната рота на културен отдел към щаба на Първа българска армия). Първите шестнадесет броя на вестника са отпечатани на циклостил в съсем малък тираж (300 екземпляра). Ето някои подробности от този първоначален период от дейността на нашите писатели на фронта (за това разказват в книгите си Щерю Атанасов и Димитър Гилин,¹³ а също и Ламар в „Слово с оръжие“, на които ще се позова, за да могат да се почувствуват атмосферата и условията, при които са работили тогава нашите културни дейци):

„Главният редактор на бъдещия армейски ежедневник „Фронтovac“ Иван Мартинов остана за известно време в София, за да уреди въпросите по комплектуването на подвижната печатница и печатарския екип. А все по-остро се чувствуваше нуждата от армейски ежедневен вестник, който всекидневно да разговаря с войниците за най-важното в родината и на фронта, който далеч по-пълно в сравнение с низовете издания да отразява живота на фронта, да сочи проявите, достойни за пример или порицание. Ежедневник, който да запознава бойците с правдивата линия на новата народна власт, на партията. Да, но главният редактор и печатницата ги нямаше.

И „Фронтovac“ се роди, без да ги дочака. Първият му брой излезе през нощта срещу 22 януари 1945 г. в малкия унгарски град Сигетвар. Това в същност не можеше да се нарече вестник, защото излизаше на циклостил в четири страници. Нарекохме го „Ежедневен бюлетин за войниците-фрнтоваци“. Издаването му беше възложено на ръководителя на военните дописници Рашо Шоселов при непосредствено участие на общия ръководител на групата културни дейци Ламар и пишещия тия редове. Материалите за първите няколко броя бяха предварително обсъждани и одобрявани, а след това художественото им обработване се падаше главно на Шоселов и Ламар. С игла върху восьмичния лист на всеки брой художникът Георги Попов рисувахе заглавието.

След като восьмичните листове излизаха от малката пишеща машинка „Хермес-беби“, поемахе ги най-младият от писателите, почти неизвестният тогава Радой Ралин. Той трябваше да ги отпечата на циклостил. И така за шестнадесет дена — шестнадесет броя. Понякога циклостилния печат не беше достатъчно четлив, но читателите не връзваха кусур. Те разбираха всичко и жадно поглъщаха всяка дума, защото „Фронтovac“ им говореше за вълнуващи проблеми... Още от първия брой потекоха неподписани четиристишия от Ламар за геройството, за дисциплината...“ (Димитър Гилин).

Същите факти по отпечатването на първите циклостилни броеве на в. „Фронтovac“ предава и генерал Щерю Атанасов. Този първи етап от работата на културния отдел е отразен и от Ламар в няколко колоритни „картинки“ (в „Слово с оръжие“):

„Нека се благодарим, че имамхе двумесечно затишие, през което отначало циклостилния вестник проникна до първите окопи, а след това и печатният орган „Фронтovac“, който денонощно

¹³ „На война“ от Д. Гилин, с.218 и 219; „Походът на запад“ от Щерю Атанасов, с.137.

го уреждахме с непосилен труд. По това време дойде и Емил Манов като политически¹⁴ на
моего поделение . . .

. . . Сядам пред „Хермес-беби“ и започвам да пиша без индиго. Намислил бях да я напиша
тая поема мръсна и цинична: войниците обичат това. Съчиних няколко куплета и на сутринта
ги прочетох сам на себе си. Стана ми тъжно. Небето беше ясно и нямаше никакъв зимен полъх.
Слънцето блестеше в шушулките по стрехите . . . В редакцията беше студено. Залових се да на-
паля печката, че ординарците бяха се успали. Пръв дойде Ангел и се изчерви. Илия отишъл за
чая. Те двамата ходят като буболечки и все ми се струва, че си намигат . . . Защо да се ядосвам?
Я се върна от тая равнина, я не се върна! . . .

. . . Младен (Младен Исаев — б. м.) много обича да пътува. Още като тръгнахме, каза,
че иска да бъде при мене, но много нощи не се завърна . . . — Ходихме до Драва — казва Мла-
ден — и е вдъхновен . . .

. . . Щерю Атанасов си попипва мустака и отсича мъдро:

— Та слушай, време е! Докато ви пристигне печатницата, давайте циклостилно! С под-
ръчни материали! Войниците трябва да бъдат осведомени за всичко! Те трябва да почувствуват,
че сме организирана сила! Започнете . . . И ние ще помагаме. Трябва усилена работа!

Бай Щерю е по-млад от мене, но аз нямам никаква вина, че всички го назовавах така.
И аз му казвах бай Щерю! . . .

. . . И Радой Ралин свикна с циклостила; и Джон стана по-усърден в заглавките (бодеше
с игла по въсянните листи); и Младен написа едно добро стихотворение, което не го напечатана
редакторите, че нямало място; и Ценко (художникът Ценко Бояджиев — б. м.) си смучеше лу-
лата съвсем спокоен. Само Иван Мартинов, главният редактор на вестника, наречен внезапно
„Фронтвак“ от бай Щерю, ходеше ядосан, че не пристига машината . . .

Най-после на площада пред моята комендатура възпря голям покрит камион с ремарке.
Войниците се втурнаха радостни. Софийски номер (цивилен), но смачкан, че не се чете. От ка-
миона слезе възсук мъж, без ботуши, с разкопчана куртка.

— Кой е Ламар? — попита той.

— Нашият командир? (Това го каза Рашо Шоселов). — Ето го на прозореца!

Сухийт мъж бе загледа и се усмихна. Почувствах какво облекчение падна от душата му.
Излязох и се ръкувах.

Войниците го нарекоха бай Кольо. Иван Мартинов се радваше най-много, че в ремаркет
имаше един тон печатарска хартия, а в самия камион беше монтирана плоска печатарска ма-
шина с мотор, и регали с букви! . . . Словослагателите кацнаха на регалите и на другия ден ма-
шината на бай Кольо се завъртя. Вестник „Фронтвак“ от циклостилно парче се превърна в пе-
чатен орган на Първа българска армия! Мотоциклетистите от разпространението го поеха и
до вечерта той беше вече в първите окопи при Драва, при Барч — до крайния десен фланг . . .
Запретнахме се и поети, и журналисти, и художници, и репортери да устроим вестника според
условията! Така го нарече бай Щерю. Да се приобщим към нуждите и към задачите! Ангел То-
доров каза: Това е вярно! Радой Ралин се изми от циклостилните чернилки и стана по-бял. Рашо
Шоселов си впрегна журналистическата команда като кавалерийски разезд . . .

. . . Най-добър помощник ми беше Рашо Шоселов. С пъгав ум, находчив, той обобщаваше
събитията. Първият циклостилен брой на „Фронтвак“ премина почти под негова редакция.
Той събираше новините, решаваше отговорите на много въпроси, а ние с Младен Исаев пишехме
четиристишия — за почистване на оръжието, за дисциплината и за патриотизма . . . Това бе
важно, защото ние разяснявахме на обикновените бойци, защо сме се придвижили на хиляда
километра от родината и какви задачи ни предстоят . . .

. . . Културният отдел беше втора военна сила. Особено театрите, които отиваха до пър-
вите линии и окопи — предизвикваха небивал възторг и вдъхновение . . . Радиоколата, под ко-
мандата на Петър Славински, също отиваше до първите окопи и пускаше своя високоговорител
пред противника да чуе, че приближава земният му край . . .“

¹⁴ В кн. Помощник-командирите в Отечествена война; с. 442, е посочено, че Емил Манов,
бивш политзатворник, от 14.II.1945 г. е временен инструктор в щаба на Първа българска армия.

Както виждаме, участниците в тези неповторими събития, изживелите тези дни и нощи на фронта, не са забравили нищо, те ги предават с всичките им любопитни подробности, възстановяват пред нас сцени и епизоди, факти и случки — весели и тъжни, важни и маловажни, обикновени и необикновени . . . Всички участници в дейността на културния отдел (вече ще наричам и аз така бившата пропагандна рота, прекръстена от Щерю Атанасов) са заангажирани с някаква работа, всеки се старее да бъде полезен с нещо, да вложи своя ум, сръчност и знания: да пише стихове или да върти циклостила като Радой Ралин, да рисува заглавки или да съчинява статии, да нарежда букви в регалите или да хвърчи с мотоциклета към бойните позиции, да чете стихове и разкази пред бойците, да говори по високоговорителя или да играе в сценки и пиеси . . . Но основното в цялата тази многообразна и необичайна поради фронтовите условия дейност е силата на художественото слово, словото на писателите-фронтовици, което се ражда там, в редакционната стая, понякога дори и незатоплена, или сред самите бойци, при обиколки и срещи с тях, при разговори или литературни четения . . . И неслучайно Ламар казва, че „културният отдел беше втора военна сила“!

Понеже стана дума за прекръщаването на пропагандната рота в културен отдел, ще предам един епизод или по-точно един разговор между Ламар и Щерю Атанасов:¹⁵

„Бай Щерю мърмореше несвързано:

— Пропагандна рота — неправилно. Германско. А какво у тебе военно образование?

— Аз съм поручик от Фердинандовата армия. Свършил съм Школата за запасни офицери от втора школна батарея във Военното училище и в Княжево, бил съм се при делтата на Дунава и след това при Добро поле по долината на Вардар. Нямам никакъв кръст за храброст!

Той се усмихва и мисли.

— А можеш ли да пишеш?

— Аз съм предимно поет, с революционни разбирания и за поезията и за живота въобще.

— Не е ясно това.

— Може да не ви е ясно, но така е!

— Щом можете да пишете, добре, ще употребите всичките си сили да вдъхновите бойците. Това се изисква от вас! Сега на работа!“

Много е писано и разказвано и за командира на Първа българска армия генерал Владимир Стойчев, но нека видим как е изглеждал той през очите на поета Ламар. В следващия епизод (взет пак от същите спомени на Ламар) той разказва не само за него, но и за генерал Фердинанд Козовски, началник на Политическия отдел при Министерството на войната и по-късно помощник-главнокомандуващ на Българската народна армия, с когото е разговарял при едно негово посещение на фронта:

„ . . . Генерал Стойчев е много любезен и облечен изящно. Лампазите му, от бутоните надолу, завиват през коленете. Личи, че обича конете. Такава му е стойката.

— Писателите — казва генералът — да се вдъхновяват и да помагат! Ще победим. Нашата армия вече е готова за всичко!

От съседната стая излиза генерал Козовски и казва:

— Ще пиеш ли един коняк?

— Рано е!

— Щом е рано, седни и разказвай!

— Все си мисля, че завързан с тукашната си работа, не мога да проумея нищо от самия фронт.

— Не бързай! Има време за всичко. Ще се наложи и това. Впрочем какво сега работите?

— Суета се.

— Как ще се суетиш, като има толкова дела?

— Но те не лежат само върху мене.

— Питам те пишеш ли? Тук си ми подарил една стихосбирка, дето риташ на нощта претилката — не го разбирам! Модернист ли си?

Аз навеждам глава и си мисля за всички генерали, които искат да разберат поезията. Той извади от шинела си „Запад — Изток“ и в нея беше наслагал разни военни заповеди.

¹⁵ Из „Слово с оръжие“.

— Не е в тая за престилките — говоря му стеснително, а той казва:

— Все едно! Чел съм го някъде, а после какво ти е такова испанско името?

— Вие си мислите, че като сте воювали в Испания, французите не могат да имат подобно име... Но името си е мое — и му обяснявам, но той не ме слуша. Става и ходи. Главата му е бяла като моята, само че по-биста. Изразява твърдост.

— Аз ви помня — казвам му — с изваден пистолет пред Учителската каса, когато един поручик след Девети септември беше си довел батареята и искаше да стреля в комендантството. Всички се разбягаха, само вие останахте. То беше в първата фаза, току след Девети септември . . .

— Сукин син! Веднага се предадох! . . .“

И за да завършим с командирите, да чуем впечатленията на Ламар и от командувачия Трети украински фронт маршал Толбухин (в „Слово с оръжие“):

„Толбухин беше висок човек. Едър. Аз го видях за пръв път в Сигетвар, където беше щабът на нашата армия. Войниците започнаха да гонят минувачите по улицата и никой не разбираше какво ще се случи. Аз стоя на кръстовището и гледам — по главната улица се задава свита, все пак нещо по-голямо от обикновените паради. Върви висок генерал, а до него нашият, генерал Стойчев, много по-нисък, но по-пъргав. А край тях бай Щерю, нашият покровител.

За втори път Толбухин дойде с цялата си въоръжена охрана в Надканижа, за да разладе ордени на нашите храбрави. Най-напред пристигнаха две леки коли, след тях два открити камиона с противосамолетни оръдия и картечници. След тях, в бронирана кола, беше Толбухин, а след това следваха още въоръжени машини . . .“

* * *

Дейността на писателите при културния отдел към щаба на Първа българска армия не се ограничавала само с подготовка, участие и сътрудничество при списването на в. „Фронтovac“. Те са разпределени на различни длъжности, възложени са им различни задължения и задачи, като всеки от тях е изпълнявал с желание, съвестно и точно функциите си. Някои от тях са припадени към в. „Фронтovac“ (гл. ред. — Иван Маринов, зам.-гл. ред. — Павел Вежинов, ред. на отдел „Поезия“ — Ангел Тодоров, ред. на отдел „Белетристика“ — Челкаш, ред. на отдел „Дописки“ — Спас Йончев, коректор — Марий Ягодов, и др. (или към неговото хумористично приложение — в. „Часовой“ (редактори — Челкаш и Стоян Ц. Даскалов). Други са изпратени по дивизии, полкове и различни военни части и поделения. В първия или втория период на войната някои от тях са били политически инструктори (Емил Манов, Теню Стоянов), помощник-командири в отделни части (Иван Аржентински, Станислав Сивриев, Димитър Методиев), а също и офицери, войници или доброволци в различни поделения (Величко Нешков, Иван Милчев, Ивайло Петров, Иван Руж, Йордан Вълчев, Богдан Глогински, Недялко Месечков, Асен Ведров и др.). Трети са работили като военни писатели, кореспонденти, дописници или редактори на отделни издания, издавани в различни военни поделения (Славчо Васев, Иван Бурин, Атанас Душков, Радой Ралин, Валери Петров, Станимир Лилянов, Христо Ганев, Веселин Йосифов, Иван Рудников, Михаил Лъкатник и др.). И почти всички наши писатели, независимо в какви поделения са били зачислени, са участвували по инициатива на културния отдел в общите културно-просветни изяви, изразяващи се най-често в посещения и литературни четения пред бойците (понякога на самите бойни линии има няколко пъти на ден. . .). Дори отделни писатели са участвували в сражения и са проявили храброст и безстрашие на самия фронт (такива случаи има с Младен Исаев, Иван Бурин и др.) . . . По този повод Ангел Тодоров пише в един свой спомен от войната (цит. в кн. „Помощник-командирите в Отечествената война“, 1975, с. 117):

„Често бяхме в самите окопи, на най-предната линия при с. Драва Соболч, както и навсякъде, където имаше огън и напрежение. Ние бяхме там, за да почувствуваме на самото място жарката атмосфера на войната. Само така, чрез това пряко участие в тая действително революционна борба на живот и смърт, рамо до рамо със съветските другари от Трети украински фронт, нашите писатели можеха да създадат поезия и художествена проза, изпълнени с духа на народния героизъм . . .“

Българските писатели, изпратени на фронта, много добре са разбирали, че там, в самия огън на военните действия, те са най-нужни на родината със своето вдъхновено перо, с таланта си на народни летописци и с патриотичната си вярност на великото дело, на което служат. Те трябваше и бяха длъжни да реагират веднага, незабавно, на всичко, което наблюдаваха и виждаха, което можеше да ги развълнува и вдъхнови, което те като тълкуватели на народната душа можеха да схванат и да преценят... А такива факти, събития и епизоди от фронтовия живот и бойните действия имаше много и много — те само трябваше да ги изучават и виждат, да ги наблюдават и претворят в художествена форма... Разбира се, те много добре разбираха, че трайни, значителни произведения за подвига на бойците и командирите не можеха веднага, още на фронта да бъдат създадени, но все пак те знаеха, че именно сега е моментът да се наберат незабравими впечатления и наблюдения, от които по-късно щяха да се родят творби—документи на епохата...

И, както знаем, такива творби наистина в следващите години бяха написани, защото те не можеха да не бъдат написани, защото образите и чувствата, съхранени от тези дни, седмици и месеци, прекарани на фронта, напиряха, за да се излеят в стихове и разкази, в поеми и романи, в повести и спомени... Да припомним ли такива заглавия на творби като „Горан Горинов“ на Ламар и „Огъня“ на Младен Исав, „Втора рота“ на Павел Вежинов и „Войнишка тетралка“ на Радой Ралин, „Драва“ на Иван Мартинов и „Стихове в паласките“ на Веселин Ханчев, „Настъпление“ на Величко Нешков и „Последният шурм“ на Петър Славински, произведенията за войната на Челкаш и Ангел Тодоров, Емил Манов и Стоян Ц. Даскалов, Станислав Сиврис и Иван Бурин, Ивайло Петров и Иван Рудников, Валери Петров и Иван Пейчев, Иван Милчев и Михаил Лъкатиш...

За тези произведения — за някои повече, за други по-малко — е писано, ще се пише сигурно още от нашата литературна критика и от изследователите на литературата за Отечествената война. Аз, както казах на друго място, нямам за цел в това документално изследване да ги разглеждам и преценявам, защото това е съвсем друга тема. Настоящият ми труд има в обсега си само дейността и участието на нашите писатели в Отечествената война, както и някои творби, създадени в самия огън на войната и носещи дъха на времето, макар и да не са свършени и върху тях да личи печатът на временното, роденото в трудните условия на фронта, писаното „на коляно“...